

Тема 5. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОГО ПРАВА

Загальні положення про зобов'язання. Підстави виникнення зобов'язання. Поняття та види угод. Недійсність угод. Види зобов'язань. Поняття зобов'язання з багатьма особами (часткове та солідарне). Поняття альтернативного та факультативного зобов'язання. Поняття основного та додаткового зобов'язання. Поняття публічного зобов'язання.

Виконання зобов'язань. Поняття виконання та принцип належного виконання зобов'язання.

Суб'єкт, місце, строк та спосіб виконання зобов'язання.

Способи забезпечення виконання зобов'язання. Неустойка. Застава. Завдаток. Поручительство. Гарантія. Утримання.

Припинення зобов'язання.

1. Поняття, підстави виникнення та види зобов'язань

1.1. Поняття цивільно-правового зобов'язання

У ст. 509 Цивільного кодексу України передбачається, що *зобов'язання* є правовідношенням, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Зобов'язальні правовідносини, які регулюються нормами зобов'язального права, мають певну автономію в цивільно-правових відносинах, що зумовлено наявністю юридичних особливостей зобов'язань як специфічного виду цивільних правовідносин.

По-перше, цивільно-правові зобов'язання опосередковують обіг майна або інших цінностей, які також мають майновий характер. Таким чином, вони завжди виступають як майнові правовідносини, або як такі, що пов'язані із майновими правовідносинами.

По-друге, оскільки цивільно-правові зобов'язання опосередковують процес руху майна, яке може бути передане тільки конкретно-визначеним особам, ці правовідносини встановлюються з конкретним суб'єктом, а відтак мають відносний характер (на відміну від правовідносин власності, які мають абсолютний характер, оскільки праву власника протистоїть обов'язок необмеженого кола осіб).

По-третє, якщо юридичним об'єктом правовідносин власності є пасивна поведінка зобов'язаних осіб (зокрема, утриматись від дій стосовно чужої власності), то у зобов'язаннях, які опосередковують рух майна, боржники покликані до відповідних активних дій.

По-четверте, вирішальне значення для юридичного змісту зобов'язань набуває надана уповноваженому суб'єкту можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи. Саме тому в зобов'язальних правовідносинах суб'єктивне право дістало назву права вимоги, а обов'язок – боргу. Відповідно, уповноважена на вимогу особа іменується кредитором, а зобов'язана особа – боржником.

1.2. Поняття господарського зобов'язання та підстави виникнення господарських зобов'язань

Згідно зі ст. 173 Господарського кодексу України, *господарським визнається зобов'язання*, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених цим Кодексом, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Згідно зі ст. 174 ГКУ, *господарські зобов'язання можуть виникати:*

- безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;
- з акта управління господарською діяльністю;
- з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;
- внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;

• у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.

1.3. Класифікація господарських зобов'язань у Господарському кодексі України

Основними видами господарських зобов'язань є майново-господарські зобов'язання та організаційно-господарські зобов'язання.

Майново-господарськими визнаються цивільно-правові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Майнові зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, регулюються Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України.

Суб'єктами майново-господарських зобов'язань можуть бути суб'єкти господарювання, зазначені у статті 55 Господарського кодексу України, негосподарюючі суб'єкти – юридичні особи, а також органи державної влади, органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією. Якщо майново-господарське зобов'язання виникає між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами, зобов'язаною та управненою сторонами зобов'язання є відповідно боржник і кредитор.

Зобов'язання майнового характеру, що виникають між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами – громадянами, не є господарськими і регулюються іншими актами законодавства.

Організаційно-господарськими визнаються господарські зобов'язання, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, в силу яких зобов'язана сторона повинна здійснити на користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Організаційно-господарські зобов'язання можуть виникати:

- між суб'єктом господарювання та власником, який є засновником даного суб'єкта, або органом державної влади, органом місцевого самоврядування, наділеним господарською компетенцією щодо цього суб'єкта;
- між суб'єктами господарювання, які разом організують об'єднання підприємств чи господарське товариство, та органами управління цих об'єднань чи товариств;
- між суб'єктами господарювання, у разі якщо один з них є щодо іншого дочірнім підприємством;
- в інших випадках, передбачених Господарським кодексом України, іншими законодавчими актами або установчими документами суб'єкта господарювання.

Слід звернути увагу на те, що господарські зобов'язання виникають, реалізуються та припиняються виключно у сфері господарської діяльності, при взаємодії суб'єктів господарювання, а також органів державної влади чи місцевого самоврядування, наділених господарською компетенцією. *Це поняття не застосовується до характеристики управлінської діяльності органів влади при реалізації наданої їм законом адміністративної компетенції.*

Організаційно-господарські зобов'язання можна розділити на дві основні групи:

а) ті, що виникають у зв'язку із заснуванням, діяльністю та припиненням суб'єктів господарювання. Підставою їх виникнення є прийняття (затвердження) установчого документа відповідної організації (локального нормативного акта) та її наступна державна реєстрація, а суб'єктами – засновники суб'єкта господарювання, сам суб'єкт господарювання, який діє через систему своїх органів управління. Змістом таких організаційно-господарських зобов'язань є управлінські дії. Ця група організаційно-господарських зобов'язань вирізняється значним публічним характером, особливо в частині реалізації органом державної влади (чи органом місцевого самоврядування) корпоративних повноважень стосовно певного суб'єкта господарювання;

б) ті, що виникають у зв'язку із укладенням, виконанням, зміною та припиненням господарських договорів. Пункт 3 ст. 176 Господарського кодексу України вказує, що організаційно-господарські зобов'язання суб'єктів можуть виникати з договору та набувати форми договору, а ст. 186 цього ж Кодексу регулює особливості укладання організаційно-господарських договорів. Сторонами таких зобов'язань є сторони відповідного договору, а їх зміст – це організаційні та інші немайнові дії, що пов'язані із виконанням сторонами їх договірних обов'язків та із реалізацією їх договірних прав. Прикладом можуть бути зобов'язання у сфері спільної діяльності. Пункт 4 ст. 176 Господарського кодексу України передбачає, що суб'єкти господарювання мають право разом здійснювати господарську діяльність для досягнення спільної мети, без утворення єдиного суб'єкта господарювання, на умовах, визначених договором про спільну діяльність. У разі якщо учасники договору про спільну діяльність доручають керівництво спільною діяльністю одному з учасників, на нього може бути покладено обов'язок ведення спільних справ. Такий учасник здійснює організаційно-управлінські повноваження на підставі доручення, підписаного іншими учасниками.

Однак слід підкреслити, що у господарській діяльності та у договорах, які слугують її зобов'язальною правовою формою, майнові та організаційні елементи зобов'язань, як правило, поєднуються та рідко існують у чистому, відокремленому вигляді тільки як майнові чи тільки як організаційні зобов'язання.

Господарський кодекс України виділяє *спеціальні види господарських зобов'язань*. Це соціально-комунальні зобов'язання суб'єктів господарювання та публічні зобов'язання суб'єктів господарювання.

Згідно зі ст. 177 ГКУ, суб'єкти господарювання зобов'язані за рішенням місцевої ради за рахунок своїх коштів відповідно до закону створювати спеціальні робочі місця для осіб з обмеженою працездатністю та організувати їх професійну підготовку. Суб'єкти господарювання можуть, незалежно від статутної мети своєї діяльності, брати на себе зобов'язання про господарську допомогу у вирішенні питань соціального розвитку населених пунктів їх місцезнаходження, у будівництві й утриманні соціально-культурних об'єктів та об'єктів комунального господарства і побутового обслуговування, подавати іншу господарську допомогу з метою розв'язання місцевих проблем. Суб'єкти господарювання мають право брати участь у формуванні відповідних фондів місцевих рад, якщо інше не встановлено законом, та у виконанні робіт щодо комплексного економічного і соціального розвитку територій.

Стосовно публічних зобов'язань, то згідно зі ст. 178 ГКУ суб'єкт господарювання, який відповідно до закону та своїх установчих документів зобов'язаний здійснювати виконання робіт, надання послуг або продаж товарів кожному, хто до нього звертається на законних підставах, не має права відмовити у виконанні робіт, наданні послуг, продажу товару за наявності у нього такої можливості або надавати перевагу одному споживачеві перед іншими, крім випадків, передбачених законодавством. У ст. 633 Цивільного кодексу України уточнюється сфера застосування публічних договорів – це роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо.

Суб'єкт господарювання, який безпідставно ухиляється від виконання публічного зобов'язання, повинен відшкодувати другій стороні завдані цим збитки в порядку, визначеному законом.

Кабінет Міністрів України може у визначених законом випадках видавати правила, обов'язкові для сторін публічного зобов'язання, в тому числі щодо встановлення або регулювання цін. Умови зобов'язання, що не відповідають цим правилам або встановленим цінам, є недійсними.

1.4. Складні зобов'язання

У господарській діяльності часто зустрічаються складні комплекси зобов'язальних правовідносин, в яких беруть участь багато сторін, що виконують зустрічні обов'язки та одночасно реалізують свої взаємопов'язані права. В багатьох випадках учасники зобов'язань прагнуть захистити свої майнові інтереси через використання застави, поруки та інших способів забезпечення виконання зобов'язань, тобто виникають основні та залежні від них забезпечувальні зобов'язання. Складним є питання покладан-

ня відповідальності за невиконання договірних та інших обов'язків на декількох осіб. Враховуючи це, звернемося до короткого аналізу найбільш поширених видів складних зобов'язань.

1.4.1. *Поняття зобов'язання з множинністю осіб (часткове та солідарне)*

Зобов'язання, у яких беруть участь не один, а кілька боржників та/або кредиторів, іменуються зобов'язаннями із множинністю осіб. У певних випадках, пов'язаних із виконанням такого виду зобов'язань, законом встановлено особливі правила пред'явлення кредитором (чи кредиторами) вимог до боржника (чи боржників) з метою вирішення питання про те, в якому обсязі, кому і на чю користь боржникам слід виконувати відповідний обов'язок.

Виходячи з обсягу виконання, є підстави поділити зобов'язання з множинністю осіб на часткові та солідарні.

Стаття 540 Цивільного кодексу України розкриває механізм виконання часткового зобов'язання. Зокрема, вказується, що якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства. Також і ст. 196 Господарського кодексу передбачає, що у разі якщо в господарському зобов'язанні беруть участь кілька управлених або кілька зобов'язаних суб'єктів, кожний з управлених суб'єктів має право вимагати виконання, а кожний із зобов'язаних суб'єктів повинен виконати зобов'язання відповідно до частки цього суб'єкта, визначеної зобов'язанням.

Таким чином, у частковому зобов'язанні кожен із кредиторів має право вимагати від кожного із боржників виконання зобов'язання лише у певній частці. Кредитор, який одержав належне йому виконання, із зобов'язання вибуває, але воно зберігає свою силу для решти кредиторів доти, поки вони не здійснять належне їм право. З іншої сторони, також і кожен із боржників зобов'язаний надати кожному із кредиторів виконання лише у певній частці з тим, щоб боржник, який виконав обов'язок, вибував із зобов'язання, але воно зберігало свою силу для решти боржників, поки вони не виконають покладений на них обов'язок перед кожним із кредиторів.

На відміну від часткового зобов'язання, солідарне зобов'язання характерне саме відсутністю обов'язкової частковості для кредиторів при пред'явленні вимоги чи для боржників при виконанні обов'язку. Зокрема, згідно зі ст. 542 Цивільного кодексу України, у разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожний із кредиторів має право пред'явити боржникові вимогу у повному обсязі. Виконання боржником свого обов'язку одному із солідарних кредиторів у повному обсязі звільняє боржника від виконання решті солідарних кредиторів. Солідарний кредитор, який одержав виконання від боржника, зобов'язаний передати належне кожному з решти солідарних кредиторів у рівній частці, якщо інше не встановлено договором між ними.

Стосовно ситуації, коли боржників декілька і має місце їх солідарний обов'язок, то, згідно зі ст. 543 Цивільного кодексу України, у разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. Виконання солідарного обов'язку у повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед кредитором. Кредитор, який одержав виконання обов'язку не в повному обсязі від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане від решти солідарних боржників. Солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки їхній обов'язок не буде виконаний у повному обсязі.

Згідно зі ст. 544 Цивільного кодексу України боржник, який виконав солідарний обов'язок, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом, за вирахуванням частки, яка припадає на нього. Якщо один із солідарних боржників не сплатив частку, належну солідарному боржникові, який у повному обсязі виконав солідарний обов'язок, несплачене припадає на кожного з решти солідарних боржників у рівній частці.

Солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема, у разі неподільності предмета зобов'язання (ст. 541 Цивільного кодексу України).

1.4.2. *Поняття альтернативного та факультативного зобов'язання*

Згідно зі ст. 539 Цивільного кодексу України альтернативним є зобов'язання, в якому боржник повинен вчинити одну з двох або декількох дій (у викладі ст. 203 Господарського кодексу України – виконати одне з двох або кількох зобов'язань, щодо яких зобов'язана сторона має право вибору). Наприклад, у договорі поставки сторони можуть встановити, що поставальник має право або поставити певну номенклатуру продукції, або повернути сплачену за поставку передоплату. Змістовна конструкція статей законодавства та пунктів договорів, які врегульовують такого виду зобов'язання, містить логічну зв'язку «або» – «або» стосовно двох рівноцінних можливостей виконання обов'язку. При цьому передбачено, що боржник має право вибору предмета зобов'язання, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту (ст. 539 ЦК України). Прикладом такого іншого правила може бути ситуація, передбачена у п. 3 ст. 703 Цивільного кодексу України: у випадку, коли при продажу товару через автомат покупцеві не надається оплачений товар, продавець повинен на вимогу покупця негайно надати покупцеві товар або повернути сплачену ним грошову суму. Таким чином, цей пункт встановлює право покупця (тобто кредитора) вибирати один із двох альтернативних обов'язків боржника.

Факультативними є зобов'язання, в яких боржник повинен вчинити на користь кредитора конкретну дію, або ж має право відмовитися від вчинення цієї дії та замінити її іншою. Факультативні зобов'язання за наслідками для кредитора є близькими до альтернативних зобов'язань, однак у факультативних зобов'язаннях боржник може реалізувати своє право вибору лише після відмови від виконання первинного обов'язку. Очевидно, що перший обов'язок боржника порівняно із наступним його обов'язком не є рівноцінними для кредитора. Наприклад, у договорі купівлі-продажу сторони можуть передбачити, що у випадку відсутності у продавця певної речі він передає покупцю іншу річ, близьку за своїми характеристиками до першої речі, супроводивши це поверненням частини коштів покупцю. Змістовна конструкція статей законодавства чи умов договорів, які врегульовують такого виду зобов'язання, містить логічну зв'язку «якщо ні» – «то», тобто задається алгоритм виконання наступного обов'язку при умові невиконання першого.

1.4.3. *Поняття основного та додаткового зобов'язання*

Класифікація зобов'язань на основні та додаткові характеризує взаємозалежності між тими зобов'язаннями, що існують самостійно, забезпечуючи обіг продукції, коштів, робіт та послуг (в першу чергу це договірні зобов'язання, як-от купівля-продаж, поставка, міна, підряд, оренда, кредит тощо), з однієї сторони, та зобов'язаннями, що можуть виникнути та реалізуватися тільки за умови виникнення та існування іншого, тобто основного зобов'язання. Додаткові (або їх ще називають акцесорні) зобов'язання, як правило, забезпечують належне виконання основного зобов'язання. Прикладами є зобов'язання із забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 Цивільного кодексу України), тобто неустойка (пеня, штраф), порука, завдаток, застава, притримання.

2. *Поняття та види правочинів. Умови недійсності правочинів*

2.1. *Поняття правочину*

Довгий час у практиці господарювання юристи використовували поняття «угода», який був закріплений у Цивільному кодексі УРСР та у багатьох інших законах та підзаконних актах. У Цивільному кодексі України термін угода замінено на термін правочин (глава 16). Згідно зі ст. 202 Цивільного кодексу України *правочином* є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

2.2. *Види правочинів*

Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори). Односторонні правочини породжують, змінюють або припиняють цивільні та господарські права і обов'язки шляхом одностороннього волевиявлення особи, яка вчиняє такий правочин. Класичними прикладами односторонніх правочинів є довіреність та заповіт. У практиці господарювання застосовуються такі односторонні правочини, як аваль векселя чи індосамент (передавальний запис, який засвідчує перехід прав за цінним папером до іншої особи – ст. 1 Закону України «Про цінні папери і фондову біржу»).

В свою чергу, глава 52 Цивільного кодексу України розкриває поняття договору. Згідно зі ст. 626 цього Кодексу «договором є домовленість двох або більше сторін, спрямо-

вана на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків». По аналогії із цим визначенням можна стверджувати, що *господарським договором* є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення господарських прав та обов'язків.

2.3. Умови недійсності правочинів

Недійсність правочину означає, що цей правочин не створює юридичних наслідків, окрім тих, що пов'язані з його недійсністю (п. 1 ст. 216 Цивільного кодексу України). Іншими словами, недійсний правочин не створює для його сторін юридичних наслідків, які повинні були б мати місце у випадку його дійсності (у сторін не виникло відповідних прав та обов'язків). Однак якщо сторони недійсного правочину вчинили дії у порядку його виконання, то повинне відбутися юридичне і фактичне вирішення ситуації, що виникла внаслідок виконання такого недійсного правочину.

Зокрема, згідно і п. 1 ст. 216 Цивільного кодексу України наслідком визнання правочину недійсним є покладення на кожну із його сторін обов'язку повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Аналогічні правила встановлені п. 2 ст. 208 Господарського кодексу України у випадку визнання недійсним господарського зобов'язання, якщо інші наслідки недійсності зобов'язання не передбачені законом. Особливі наслідки встановлені для недійсності господарських зобов'язань, вчинених з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства (п. 1 ст. 208 Господарського кодексу України).

Також п. 2 ст. 216 Цивільного кодексу України передбачено, що коли у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Для того, щоб правочин був чинним, він повинен відповідати вимогам, що встановлені у ст. 203 Цивільного кодексу України. Зокрема:

1. Зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства.
2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.
3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.
4. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.
5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.
6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 2-3 Цивільного кодексу України, що приведена вище, є, згідно з п. 1 ст. 215 цього ж Кодексу, підставою недійсності правочину.

У Цивільному кодексі України законодавець розрізняє абсолютну недійсність (нікчемність) та відносну недійсність (оспорюваність) правочинів.

Згідно з п. 2 ст. 215 Цивільного кодексу України, недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання судом такого правочину недійсним не вимагається. Однак у випадках, встановлених Цивільним кодексом України, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним (наприклад, п. 2 ст. 218 Цивільного кодексу України передбачає можливість визнання дійсним правочину, укладеного із порушеннями вимоги про його письмову форму).

Оспорюваним є правочин, недійсність якого прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом. Такий правочин може бути визнаний судом недійсним (п. 3 ст. 215 Цивільного кодексу України).

Слід зауважити, що на практиці однозначно кваліфікувати правочин як нікчемний складно по тій причині, що закон встановлює загальні правила абсолютної недійсності

правочинів, які підлягають застосуванню до індивідуального випадку. Тому між сторонами правочину, які прагнуть захистити свої інтереси та можуть по-різному тлумачити фактичну і правову ситуацію, що склалася, може виникнути спір про дійсність чи недійсність навіть на перший погляд абсолютно недійсного правочину.

Абсолютно недійсним (нікчемним) правочином є:

1) правочин, вчинений з порушенням письмової форми, якщо закон передбачає такий наслідок (ст.ст. 218, 219, 220 Цивільного кодексу України);

2) правочин, вчинений малолітньою особою за межами її дієздатності без наступного схвалення такого правочину її батьками (усиновлювачами) або одним з них, із ким вона проживає, або опікуном (ст. 221 Цивільного кодексу України);

3) правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування, у разі, якщо така згода є обов'язковою, окрім випадків, якщо суд визнає такий правочин дійсним, встановивши, що такий правочин відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ст. 224 Цивільного кодексу України);

4) правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, окрім випадків, якщо цей правочин буде схвалено опікуном чи суд визнає такий правочин дійсним, встановивши, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи (ст. 226 Цивільного кодексу України);

5) правочин, що порушує публічний порядок, тобто якщо правочин буде спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, АРК, територіальної громади, незаконне заволодіння ним (ст. 228 Цивільного кодексу України).

Відносно недійсним (оспорюваним) є:

1) правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, окрім випадків, якщо такий правочин було в подальшому схвалено цими особами (ст. 222 Цивільного кодексу України);

2) правочин, вчинений фізичною особою, цивільну дієздатність якої обмежено, за межами її цивільної дієздатності без згоди піклувальника, окрім випадків, якщо такий правочин було в подальшому схвалено піклувальником, або судом буде визнано, що він не суперечить інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати (ст. 223 Цивільного кодексу України);

3) правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 Цивільного кодексу України);

4) правочин, якого юридична особа не мала права вчиняти із-за відсутності у неї відповідного дозволу (ліцензії) – ст.227 Цивільного кодексу України;

5) правочин, вчинений унаслідок помилки. Суд може визнати такий правочин недійсним тільки тоді, коли мала місце помилка щодо обставин, які мають істотне значення для вчинення правочину. Тобто це помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо митивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом (ст. 229 Цивільного кодексу України);

6) правочин, вчинений під впливом обману. Обман має місце у разі, якщо сторона заперечує наявність істотних обставин, що можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування (ст. 230 Цивільного кодексу України);

7) правочин, вчинений особою проти її справжньої волі під впливом насильства внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку іншої сторони або з боку іншої особи (ст. 231 Цивільного кодексу України);

8) правочин, учинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 Цивільного кодексу України);

9) правочин, учинений особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину (ст. 233 Цивільного кодексу України);

10) фіктивний правочин, тобто вчинений без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином (ст. 234 Цивільного кодексу України);

11) удаваний правочин, тобто вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Для удаваного правочину наслідком встановлення його недійсності буде застосування до регулювання відносин між сторонами правил щодо правочину, який сторони насправді вчинили (ст. 235 Цивільного кодексу України).

До господарських правочинів застосовуються загальні підстави недійсності, встановлені Цивільним кодексом України. При цьому Господарський кодекс України у ст. 207 передбачає спеціальні правила визнання недійсними господарських зобов'язань. Зокрема, господарське зобов'язання, що не відповідає вимогам закону, або вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, або укладено учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним з них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності), може бути на вимогу однієї із сторін, або відповідного органу державної влади визнано судом недійсним повністю або в частині.

Недійсною може бути визнано також нікчемну умову господарського зобов'язання, яка самостійно або в поєднанні з іншими умовами зобов'язання порушує права та законні інтереси другої сторони або третіх осіб. Нікчемними визнаються, зокрема, такі умови типових договорів і договорів приєднання, що:

- виключають або обмежують відповідальність виробника продукції, виконавця робіт (послуг) або взагалі не покладають на зобов'язану сторону певних обов'язків;
- допускають односторонню відмову від зобов'язання з боку виконавця або односторонню зміну виконавцем його умов;
- вимагають від одержувача товару (послуги) сплати непропорційно великого розміру санкцій у разі відмови його від договору і не встановлюють аналогічної санкції для виконавця.

Згідно із ст. 236 Цивільного кодексу України нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється.

Недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.¹

3. Правила виконання зобов'язань

3.1. *Поняття виконання зобов'язання*

Правила виконання цивільно-правових зобов'язань встановлені у главі 48 Цивільного кодексу України. До виконання господарських зобов'язань, зокрема договірних господарських зобов'язань, застосовуються відповідні положення Цивільного кодексу України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України (п. 1 ст. 193 Господарського кодексу України).

Виконання господарських зобов'язань передбачає, що суб'єкти господарювання та інші учасники господарських відносин повинні виконувати господарські зобов'язання належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться (ст. 193 Господарського кодексу України).

Виконання зобов'язань завжди є здійсненням обов'язків боржника, з однієї сторони, та реалізацією прав кредитора, з іншої сторони. У практиці господарювання в переважній кількості зобов'язань мають місце зустрічні права та обов'язки сторін зобов'язання. Також в більшості зобов'язань їх зміст вимагає активної поведінки сторін, тобто вчинення однієї чи декількох дій (передачі майна, перерахування коштів, виконання робіт, надання послуг тощо). Однак мають місце і такі обов'язки та права сторін зобов'язання, змістом яких є вимога утриматися від певних дій (наприклад, на підставі ст. 773 Цивільного кодексу України сторони договору майнового найму можуть встановити заборону наймачу змінювати стан речі, переданої в найм, без відповідної згоди наймодавця).

Таким чином, **виконання зобов'язань** – це дії або утримання від дій, що вчиняються відповідно до змісту зобов'язання, зафіксованого у відповідному договорі та/або в статті законодавства, чи такі, що відбуваються згідно з вимогами, що звичайно ставляться.

3.2. Принципи виконання зобов'язання

Принципи виконання господарських зобов'язань є найбільш змістовно концентрованими правилами, що врегульовують правовідносини відповідних суб'єктів у процесі виконання зобов'язань (тобто це статті в першу чергу Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України, що мають прикладне застосування). З іншої сторони, ці принципи також організують нормативне регулювання виконання зобов'язань та задають підвалини його розуміння, а також тенденції наступного розвитку інституту виконання зобов'язань у цивільному та у господарському праві України. З врахуванням того, що цивільне та господарське законодавство України не є стабільним і розвивається, не існує загальноприйнятої точки зору стосовно чіткої класифікації принципів виконання господарських та цивільних зобов'язань. На нашу думку, існують підстави виділити такі принципи виконання зобов'язань, як принцип належного виконання зобов'язань, принцип реального виконання зобов'язань, принцип виконання зобов'язань відповідно до вимог законодавства.

3.2.1. Принцип належного виконання господарського зобов'язання

Згідно з цим принципом зобов'язання повинне бути виконане відповідною стороною, у належному місці та в установленій строк. Даний принцип вимагає виконання зобов'язання визначеним суб'єктом та відповідно до способу (сукупності часових, просторових та інших параметрів виконання), зафіксованого у договорі сторін чи у положенні відповідного нормативного акту. Цей принцип стосується характеристик суб'єктів виконання зобов'язань та їх діянь.

Пункт 2 ст. 193 Господарського кодексу України вказує, що кожна сторона повинна вжити усіх заходів, необхідних для належного виконання нею зобов'язання, враховуючи інтереси другої сторони та забезпечення загальногосподарського інтересу. Порушення зобов'язань є підставою для застосування господарських санкцій, передбачених законами або договором. Зобов'язана сторона має право відмовитися від виконання зобов'язання у разі неналежного виконання другою стороною обов'язків, що є необхідною умовою виконання.

Не допускаються одностороння відмова від виконання зобов'язань, крім випадків, передбачених законом, а також відмова від виконання або відстрочка виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином.

3.2.2. Принцип реального виконання господарського зобов'язання

Принцип реального виконання господарського зобов'язання вимагає вчинення саме тих дій, які передбачені договором чи відповідною статтею законодавства, тобто виконання зобов'язання в натурі. Сторонам зобов'язання заборонено самостійно, без згоди іншої сторони, змінювати дії, що становлять зміст зобов'язання, іншими (ст. 525 Цивільного кодексу України).

Реальне виконання зобов'язання означає дотримання вимог стосовно об'єкту виконання (це вимоги про кількісні та якісні параметри майна, що задіяне в зобов'язання, до послуг, робіт тощо).

В значній мірі цей принцип носить охоронний характер. Зокрема, згідно із п. 3 ст. 193 Господарського кодексу України застосування господарських санкцій до суб'єкта, який порушив зобов'язання, не звільняє цього суб'єкта від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, крім випадків, коли інше передбачено законом або договором, або управнена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання.

3.2.3. Принцип відповідності виконання зобов'язання вказівкам законодавства

Даний принцип є частковим застосуванням загального правила про необхідність реалізації вимог норм цивільного та господарського законодавства у відповідних правовідносинах. Нагадаємо, що згідно зі ст. 6 Господарського кодексу України суб'єкти господарювання та інші учасники відносин у сфері господарювання здійснюють свою діяльність у межах встановленого правового порядку, додержуючись вимог законодавства.

Цей принцип скерований на дотримання правової форми виконання господарських зобов'язань, що, в свою чергу, гарантує стабільність майнового становища учасників господарських зобов'язань у майбутньому, оскільки відсутньою буде підстава для судового примусу стосовно учасників зобов'язання, виконаного з порушеннями вимог законодавства (тобто всупереч імперативним приписам публічного порядку господарювання). Слід

звернути увагу на те, що зобов'язання може бути виконане належним чином та в натурі, однак із порушенням приписів законодавства, наприклад, у ситуації, коли за поставлену продукцію відбувається розрахунок готівковими коштами понад максимальний розмір, передбачений чинним законодавством.

Таким чином, виконання господарських зобов'язань повинне бути здійснене відповідно до положень законів та підзаконних актів, що встановлюють зовнішню правову форму виконання договірних та позадоговірних зобов'язань відповідних суб'єктів.

3.3. Суб'єкт виконання зобов'язання

Суб'єктами зобов'язальних правовідносин є їх сторони – кредитор та боржник. Згідно з п. 2 ст. 510 Цивільного кодексу України у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб. Ст. 511 Цивільного кодексу України передбачає, що зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи, хоча у випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права.

Відповідно до правил, встановлених ст.ст. 512 – 523 Цивільного кодексу України, може відбуватися заміна кредитора у зобов'язанні, або ж заміна боржника у зобов'язанні. Подібні заміни відбуваються до етапу виконання зобов'язання і означають вибуття суб'єкта із зобов'язання та перехід його прав, чи обов'язків, а найчастіше комплексно і прав, і обов'язків, до іншого суб'єкта.

Однак законодавство допускає зміни у складі суб'єктів виконання і без заміни сторони зобов'язання. Зокрема, ст. із 528 Цивільного кодексу України передбачає, що виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог Цивільного кодексу України, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою. У разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника іншою особою цей обов'язок боржник повинен виконати сам.

Слід підкреслити, що передоручення боржником обов'язку виконання іншій особі не спричинює вибуття боржника із зобов'язання, тобто не спричинює змін у суб'єктному складі зобов'язання.

Стаття 194 Господарського кодексу України встановлює спеціальні правила виконання господарського зобов'язання третьою особою, передбачаючи, що виконання господарського зобов'язання може бути покладено в цілому або в частині на третю особу, що не є стороною в зобов'язанні. Управнена сторона зобов'язана прийняти виконання, запропоноване третьою особою - безпосереднім виконавцем, якщо із закону, господарського договору або характеру зобов'язання не впливає обов'язок сторони виконати зобов'язання особисто.

Неналежне виконання зобов'язання третьою особою не звільняє сторони від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, крім випадків, передбачених частиною третьою статті 193 Господарського кодексу України (частина третя ст. 193 цього кодексу передбачає випадки, коли звільнення від обов'язку виконання передбачене законом або договором або управнена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання).

Господарське законодавство України допускає також і переадресацію кредитором належних йому прав іншому суб'єкту. Так, згідно зі ст. 195 Господарського кодексу України управнений суб'єкт господарського зобов'язання, якщо інше не передбачено законом, може передати другій стороні, за її згодою, належні йому за законом, статутом чи договором права на одержання майна від третьої особи з метою вирішення певних питань щодо управління майном або делегувати права для здійснення господарсько-управлінських повноважень. Передачу (делегування) таких прав може бути зумовлено певним строком.

Акт передачі прав вважається чинним з дня одержання повідомлення про це зобов'язаною стороною, а акт делегування господарсько-управлінських повноважень іншому суб'єкту – з дня офіційного опублікування цього акта.

Передача (делегування) прав тягне за собою обов'язок суб'єкта, який одержав у результаті такої передачі (делегування) додаткові повноваження, вирішувати відповідне до цих повноважень коло господарських питань та нести відповідальність за наслідки рішень, що ним приймаються.

3.4. Місце виконання зобов'язання

Ст. 532 Цивільного кодексу України містить правила стосовно місця виконання цивільно-правових зобов'язань. Вказується, що місце виконання договірної зобов'язання встановлюється у договорі. Якщо місце виконання зобов'язання у договорі не встановлено, то воно визначається згідно із правилами, встановленими цією статтею. Наприклад, за зобов'язаннями про передання товару (майна), що виникає на підставі договору перевезення виконання здійснюється за місцем здавання товару (майна) перевізникові. За зобов'язаннями про передання товару (майна), що виникає на підставі інших правочинів, виконання повинне відбуватися за місцем виготовлення або зберігання товару (майна), якщо це місце було відоме кредиторіві на момент виникнення зобов'язання.

У Господарському кодексу України (ст. 197) містяться спеціальні правила виконання господарських зобов'язань. Вказується, що господарське зобов'язання підлягає виконанню за місцем, визначеним законом, господарським договором, або місцем, яке визначено змістом зобов'язання.

У разі якщо місце виконання зобов'язання не визначено, зобов'язання повинно бути виконано:

- за зобов'язаннями, змістом яких є передача прав на будівлю або земельну ділянку, іншого нерухомого майна – за місцезнаходженням будівлі чи земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- за грошовими зобов'язаннями – за місцезнаходженням (місцем проживання) управленої сторони на момент виникнення зобов'язання, або за її новим місцезнаходженням (місцем проживання) за умови, що управлена сторона своєчасно повідомила про нього зобов'язану сторону;
- за іншими зобов'язаннями – за місцезнаходженням (місцем проживання) зобов'язаної сторони, якщо інше не передбачено законом.

У разі відсутності управленої сторони, ухилення її від прийняття виконання або іншого прострочення нею виконання зобов'язана сторона за грошовим зобов'язанням має право внести належні з неї гроші або передати за зобов'язанням цінні папери до депозиту нотаріальної контори, яка повідомляє про це управлену сторону. Внесення грошей (цінних паперів) до депозиту нотаріальної контори вважається виконанням зобов'язання.

3.5. Строк виконання зобов'язання

Згідно із ст. 530 Цивільного кодексу України якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк (термін).

Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події.

Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства. Прикладом негайного виконання є обов'язок банку видати вклад або його частину на першу вимогу вкладника незалежно від виду вкладу, крім вкладів, зроблених юридичними особами на інших умовах повернення, які встановлені договором (п. 2 ст. 1061 Цивільного кодексу України).

Стаття 531 Цивільного кодексу України вказує, що боржник має право виконати свій обов'язок достроково, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту.

3.6. Спосіб виконання зобов'язання

Спосіб виконання господарського зобов'язання є сукупністю часових, просторових та інших параметрів виконання, встановлених договором, законодавством чи звичаєм господарського обороту. Це поняття є достатньо змістовним та характеризує ту сукупність вимог, яку повинен виконати боржник для з метою належного виконання встановленого для нього обов'язку.

Зрозуміло, що різноякісні зобов'язання передбачають різні способи їх виконання. Спосіб виконання грошового зобов'язання передбачає формулювання вимог про строк платежу, місце платежу, форму розрахунку (готівкову чи безготівкову), спосіб ініціації пла-

тежу (оформлення акту передачі-приймання, подання заяви та пакету документів, необхідних для розкриття акредитива, виставлення рахунку фактури тощо).

З іншої сторони, обов'язок про передачу речі може виконуватися способом фактичної передачі речі у визначеному місці чи у визначений строк згідно з відповідним актом передачі-приймання, або ж до передачі речі прирівнюється передача документів про право на річ, а у фактичне користування набувач речі вступає самостійно чи за участю третіх осіб.

Часто під способом виконання зобов'язання розуміють ті вимоги до виконання, які передбачають повне виконання у визначеному місці та у визначений строк, протипоставляючи такому належному виконанню обов'язку дострокове часткове чи повне виконання. Зокрема, згідно з п. 4 ст. 193 Господарського кодексу України управнена сторона має право не приймати виконання зобов'язання частинами, якщо інше не передбачено законом, іншими нормативно-правовими актами або договором, або не впливає із змісту зобов'язання.

З іншої сторони, у п. 5 цієї ж статті вказано, що зобов'язана сторона має право виконати зобов'язання достроково, якщо інше не передбачено законом, іншим нормативно-правовим актом або договором, або не впливає із змісту зобов'язання.

У практиці господарських правовідносин право дострокового виконання зазвичай не викликає заперечень кредиторів найчастіше стосовно грошових зобов'язань. І навпаки, у негрошових зобов'язаннях строкова точність та повнота виконання можуть однозначно застерігатись та вимагатись, що пов'язується із можливим витратам кредитора на одержання та зберігання достроково виконаного (переданого) боржником та із власними обов'язками кредитора перед третіми особами.

4. Види забезпечення виконання зобов'язання

4.1. *Поняття інституту забезпечення виконання зобов'язань*

Згідно з п. 1 ст. 199 Господарського кодексу України до відносин щодо забезпечення виконання зобов'язань учасників господарських відносин застосовуються відповідні положення Цивільного кодексу України.

Глава 49 Цивільного кодексу України носить назву «Забезпечення виконання зобов'язань». Стаття 546 Кодексу, що входить у цю главу, вказує, що виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням та завдатком. Перелічені зобов'язальні інститути є так званими *видами забезпечення виконання зобов'язань*, які розроблені юридичною наукою та застосовуються на практиці для того, щоб спеціально забезпечувати надійність певного зобов'язання та підвищувати ймовірність його виконання. Всі зазначені вище види забезпечення виконання зобов'язань, крім гарантії, існують у формі додаткових зобов'язань (тобто таких, що є похідними від основних зобов'язань та залежать від їх дійсності), а основними по відношенню до них є ті індивідуалізовані зобов'язання, що додатково забезпечуються з метою належного виконання чи уникнення збитків. При цьому п. 2 ст. 546 Цивільного кодексу України передбачає, що договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання (тобто перелік видів забезпечення, приведений у п. 1 цієї статті, не є вичерпним).

У більш широкому плані забезпечення виконання зобов'язань можна розуміти як будь-які правові способи впливу на боржника, що мають за мету досягнення реального виконання зобов'язання і уникнення чи відшкодування понесених кредитором збитків. Заходами забезпечення виконання зобов'язань в широкому розумінні цього терміну можуть виступати і вимога про здійснення передоплати у господарському договорі, і умова про надання кредиту банком лише у випадку відкриття позичальником рахунку у цьому банку-кредиторі (що дозволить банку контролювати обороти позичальника і погашати заборгованість із кредитного договору у порядку договірної списання), і покладення на володільця, який прострочив повернення речі власнику, ризику випадкового знищення чи випадкового пошкодження речі (ст. 323 Цивільного кодексу України), а також і інші різноманітні договірні механізми, що захищають права кредитора, підвищуючи надійність виконання обов'язку боржника. Однак подібні заходи не несуть специфічних ознак саме видів забезпечення виконання зобов'язань, як інституту цивільного та господарського

права, оскільки вони є вигідними кредитору варіантами виконання основних (самостійних) зобов'язань.

Закон, в свою чергу, також в загальному плані забезпечує виконання цивільних та господарських зобов'язань через вимоги про відповідальність несправного боржника. Зокрема, у ст. 611 Цивільного кодексу України з метою захисту інтересів кредитора встановлено правові наслідки порушення зобов'язання, якими є припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору, зміна умов зобов'язання, сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди.

Використання деяких класичних способів забезпечення виконання зобов'язань, перелічених у ст. 546 Цивільного кодексу України, часто дозволяє досягнути виконання незалежно від того, чи є у боржника ліквідне майно, на яке можна звернути стягнення шляхом застосування судових процедур та примусових виконавчих дій, оскільки під відповідальність залучається майно третіх осіб (застава у вигляді майнового поручительства, поруки та гарантії). З іншої сторони, можливість використання каральних елементів забезпечення виконання зобов'язань (особливо при застосуванні неустойки) стимулює боржника до максимальних зусиль з метою недопущення неналежного виконання обов'язку та для уникнення у майбутньому небажаних майнових втрат.

4.1. Неустойка

У Цивільному кодексі України поняття неустойки чітко визначено в статті 549: це грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторові у разі порушення боржником зобов'язання. Згідно зі ст. 551 цього ж Кодексу, предметом неустойки, крім грошової суми, може бути також рухоме і нерухоме майно.

Неустойка поділяється на штраф і пеню. Згідно з п. 2 ст. 549 Цивільного кодексу України штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пункт 3 цієї ж статті передбачає: пенєю є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Слід підкреслити, що вищеприведеною вимогою застосування пені у цивільно-правових відносинах обмежується лише колом грошових зобов'язань.

Господарський кодекс України містить дещо інші визначення, оперуючи поняттям штрафних санкцій. Згідно зі ст. 230 цього Кодексу штрафними санкціями визнаються санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських правовідносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання. Таким чином, із диспозиції вищевказаної статті можна зробити висновок, що у господарських правовідносинах штрафні санкції у вигляді пені та штрафу можуть реалізовуватися лише у грошовій формі та до будь-якого господарського зобов'язання.

Неустойка (пеня, штраф) може бути договірною або виникати в силу закону. Зауважимо, що Господарський кодекс України у пункті 6 ст. 231 встановлює законну неустойку за порушення грошових зобов'язань у розмірі облікової ставки Національного банку України за весь час користування чужими грошима. Однак сторони мають право встановити у договорі неустойку в іншому розмірі – більшому чи меншому. Вищевказаним кодексом фіксується також розмір штрафних санкцій у зобов'язаннях, стороною яких є суб'єкт господарювання, що належить до державного сектора економіки, або якщо порушення зобов'язань пов'язане із виконанням державного контракту, або якщо виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту (п. 2 ст. 231).

Згідно з п. 1 ст. 624 Цивільного кодексу України неустойка підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором (це так звана штрафна неустойка). Залікова неустойка (коли збитки погашаються в частині, не покритій неустойкою) може встановлюватися відповідно до п.п. 2,3 ст. 624 Цивільного кодексу України згідно з договором. В свою чергу, Господарський кодекс України у п. 1 ст. 232 протилежно встановлює загальне правило про залікову неустойку: якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції,

то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями, якщо інше не встановлено договором або законом.

Постає питання: норми якого із кодексів застосовувати? Слід виходити із предметів правового регулювання кожного із кодексів, тобто норми Цивільного кодексу України застосовувати до цивільних правовідносин, а норми Господарського кодексу України – до відносин суб'єктів господарювання, враховуючи механізми співвідношення спеціального та загального регулювання.

Відповідно до ст. 551 Цивільного кодексу України, розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення. Зрозуміло, що у випадку спору сторін, що виникає внаслідок невиконання договірної чи іншого зобов'язання, кінцевий розмір неустойки може визначити лише суд. Якщо ж сторони врегульовують наслідки порушення вимог про виконання за взаємною згодою, то кредитор може відмовитись від подібного майнового покарання боржника (це його право), або ж одержати узгоджену сторонами у відповідному договірному документі неустойку у зменшеній сумі.

Згідно з ст. 207 Цивільного кодексу УРСР, ст. 622 нового Цивільного кодексу України, п. 3 ст. 193 Господарського кодексу України сплата неустойки і відшкодування збитків не звільняє боржника від виконання зобов'язання в натурі.

4.2. Поручка

Відповідно до ст. 553 Цивільного кодексу України за *«договором поруки поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником»*.

Порукою може забезпечуватися виконання зобов'язання частково або у повному обсязі. Поручителем може бути одна особа або кілька осіб.

Згідно зі ст. 554 Цивільного кодексу України у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя.

Поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки.

Особи, які спільно дали поруку, відповідають перед кредитором солідарно, якщо інше не встановлено договором поруки.

Ст. 555 Цивільного кодексу України передбачає, що у разі одержання вимоги кредитора поручитель зобов'язаний повідомити про це боржника, а в разі пред'явлення до нього позову – подати клопотання про залучення боржника до участі у справі.

Якщо поручитель не повідомить боржника про вимогу кредитора і сам виконає зобов'язання, боржник має право висунути проти вимоги поручителя всі заперечення, які він мав проти вимоги кредитора.

Поручитель має право висунути проти вимоги кредитора заперечення, які міг би висунути сам боржник, за умови, що ці заперечення не пов'язані з особою боржника. Поручитель має право висунути ці заперечення також у разі, якщо боржник відмовився від них або визнав свій борг.

Відповідно до ст. 556 Цивільного кодексу України після виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, кредитор повинен вручити йому документи, які підтверджують цей обов'язок боржника. До поручителя, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні, в тому числі й ті, що забезпечували його виконання. До кожного з кількох поручителів, які виконали зобов'язання, забезпечене порукою, переходять права кредитора у розмірі частини обов'язку, що виконана ним.

Згідно зі ст. 558 Цивільного кодексу України поручитель має право на оплату послуг, наданих ним боржникові.

Стаття 559 Цивільного кодексу України встановлює підстави припинення поруки. Зокрема, порука припиняється:

- з припиненням забезпеченого нею зобов'язання, а також у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності;

- якщо після настання строку виконання зобов'язання кредитор відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником або поручителем;
- у разі переведення боргу на іншу особу, якщо поручитель не поручився за нового боржника;
- після закінчення строку, встановленого в договорі поруки. У раз, якщо такий строк не встановлено, порука припиняється, якщо кредитор протягом шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання не пред'явить вимоги до поручителя. Якщо строк основного зобов'язання не встановлений або встановлений моментом пред'явлення вимоги, порука припиняється, якщо кредитор не пред'явить позову до поручителя протягом одного року від дня укладення договору поруки.

4.3. Гарантія

Гарантія відрізняється від поруки перш за все суб'єктивним складом. Так, відповідно до ст. 560 Цивільного кодексу України *за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку*. Аналогічний суб'єктивний склад гарантії встановлює ст. 200 Господарського кодексу України.

Гарантійні зобов'язання для гаранта можуть виникати із відповідного договору або ж, як видно із п. 3 ст. 200 Господарського кодексу України, із одностороннього правочину – гарантійного листа.

Стаття 561 Цивільного кодексу України встановлює строк дії гарантії. Зокрема, гарантія діє протягом строку, на який вона видана. Гарантія є чинною від дня її видачі, якщо в ній не встановлено інше. Гарантія не може бути відкликана гарантом, якщо в ній не встановлено інше. Як бачимо, обмеження строку дії гарантії та можливість встановлення зобов'язаною особою підстав її відкликання також відрізняють гарантію від поруки.

Крім цього, відповідно до ст. 562 Цивільного кодексу України зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання. Таким чином, гарантія є самостійним зобов'язанням. Ця ознака вирізняє гарантію від інших видів забезпечення виконання зобов'язань, що залежать від виникнення, припинення та дійсності основного зобов'язання.

У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією, гарант зобов'язаний сплатити кредиторів грошову суму відповідно до умов гарантії. Вимога кредитора до гаранта про сплату грошової суми відповідно до виданої ним гарантії пред'являється у письмовій формі. До вимоги додаються документи, вказані в гарантії. У вимозі до гаранта або у доданих до неї документах кредитор повинен вказати, у чому полягає порушення боржником основного зобов'язання, забезпеченого гарантією.

Кредитор може пред'явити вимогу до гаранта у межах строку, встановленого у гарантії, на який її видано. Кредитор не може передавати іншій особі право вимоги до гаранта, якщо інше не встановлено гарантією.

Статті 564 та 565 Цивільного кодексу України встановлюють обов'язки та права гаранта. Після одержання вимоги кредитора гарант повинен негайно повідомити про це боржника і передати йому копії вимоги разом з доданими до неї документами. Гарант повинен розглянути вимогу кредитора разом з доданими до неї документами в установленний у гарантії строк, а у разі його відсутності – в розумний строк і встановити відповідність вимоги та доданих до неї документів умовам гарантії.

Гарант має право відмовитися від задоволення вимоги кредитора, якщо вимога або додані до неї документи не відповідають умовам гарантії або якщо вони подані гарантові після закінчення строку дії гарантії.

Гарант повинен негайно повідомити кредитора про відмову від задоволення його вимоги.

Якщо гарант після пред'явлення до нього вимоги кредитора дізнався про недійсність основного зобов'язання або про його припинення, він повинен негайно повідомити про це кредитора і боржника.

Повторна вимога кредитора, одержана гарантом після такого повідомлення, підлягає задоволенню.

Обов'язок гаранта перед кредитором обмежується сплатою суми, на яку видано гарантію. У разі порушення гарантом свого обов'язку його відповідальність перед кредитором не обмежується сумою, на яку видано гарантію, якщо інше не встановлено у гарантії.

Відповідно до ст. 567 Цивільного кодексу України, гарант має право на оплату послуг, наданих ним боржникові.

Припиняється гарантія з підстав, передбачених ст. 568 Цивільного кодексу України, зокрема у разі:

- сплати кредитором суми, на яку видано гарантію;
- закінчення строку дії гарантії;
- відмови кредитора від своїх прав за гарантією шляхом повернення її гарантові або шляхом подання гаранту письмової заяви про звільнення його від обов'язків за гарантією.

Гарант, якому стало відомо про припинення гарантії, повинен негайно повідомити про це боржника.

Гарант має право на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредитором, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником. Гарант не має права на зворотну вимогу (регрес) до боржника у разі, якщо сума, сплачена гарантом кредитором, не відповідає умовам гарантії, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником.

4.4. Застава

Питання застави регулює параграф 6 Глави 49 Цивільного кодексу України, а також Закони України «Про заставу» 2 жовтня 1992 р. № 2654-ХІІ та «Про іпотеку» від 5 червня 2003 р. № 898-IV. Застава виникає в силу договору, закону чи рішення суду.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про заставу» **застава** – це спосіб забезпечення зобов'язань.

В силу застави кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами. Перевагою застави, порівняно з іншими видами забезпечення зобов'язань, є можливість кредитора безвідносно до дій чи бездіяльності заставадавця у випадку невиконання боржником відповідного обов'язку забезпечити реалізацію свого інтересу самостійно за рахунок реалізації чужого майна, тобто майна боржника чи майнового поручителя, виокремленого для забезпечення зобов'язання та обтяженого ним.

Заставою, як зазначається в ст. 3 Закону України «Про заставу» може бути забезпечена дійсна вимога, зокрема, така, що випливає з договору позики (банківської позички), купівлі-продажу, оренди, перевезення вантажу тощо. Застава може мати місце щодо вимог, які можуть виникнути у майбутньому, за умови, якщо є угода сторін про розмір забезпечення заставою таких вимог. Застава має похідний характер від забезпеченого нею зобов'язання.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про заставу» предметом застави можуть бути майно та майнові права. Предметом застави може бути майно, яке відповідно до законодавства України може бути відчужено заставадавцем та на яке може бути звернено стягнення. Предметом застави може бути майно, яке стане власністю заставадавця після укладення договору застави, в тому числі продукція, плоди та інші прибутки (майбутній урожай, приплід худоби тощо), якщо це передбачено договором. Предметом застави не можуть бути національні культурні та історичні цінності, що перебувають у державній власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національного культурного надбання. Предметом застави не можуть бути вимоги, які мають особистий характер, а також інші вимоги, застава яких забороняється законом. Предметом застави не можуть бути об'єкти державної власності, приватизація яких заборонена законодавчими актами, а також майнові комплекси державних підприємств та їх структурних підрозділів, що знаходяться у процесі корпоратизації.

Законодавство України «Про заставу» розвивається. Зокрема, з 01 січня 2004 р. вступив в силу Закон України «Про іпотеку».

Згідно зі ст. 1 вказаного Закону **іпотека** – вид забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном, що залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, згідно з

яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання одержати задоволення своїх вимог за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами цього боржника у порядку, встановленому Законом України «Про іпотеку».

В свою чергу, нерухоме майно (нерухомість) визначається як земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці і невід'ємно пов'язані з нею, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Правовий режим нерухомого майна поширюється на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти.

Обтяження нерухомого майна іпотекою підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому законом. У разі недотримання цієї умови іпотечний договір є дійсним, але вимога іпотекодержателя не набуває пріоритету відносно зареєстрованих прав чи вимог інших осіб на передане в іпотеку нерухоме майно.

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про іпотеку» предметом іпотеки можуть бути один або декілька об'єктів нерухомого майна за таких умов:

- нерухоме майно належить іпотекодавцю на праві власності або на праві господарського відання, якщо іпотекодавцем є державне або комунальне підприємство, установа чи організація;
- нерухоме майно може бути відчужене іпотекодавцем і на нього відповідно до законодавства може бути звернене стягнення;
- нерухоме майно зареєстроване у встановленому законом порядку як окремий виділений у натурі об'єкт права власності, якщо інше не встановлено цим законом.

Предметом іпотеки також може бути об'єкт незавершеного будівництва або інше нерухоме майно, яке стане власністю іпотекодавця після укладення іпотечного договору, за умови, що іпотекодавець може документально підтвердити право на набуття ним у власність відповідного нерухомого майна у майбутньому. Обтяження такого нерухомого майна іпотекою підлягає державній реєстрації у встановленому законом порядку незалежно від того, хто є власником цього майна на час укладення іпотечного договору.

Частина об'єкта нерухомого майна може бути предметом іпотеки лише після її виділення в натурі і реєстрації права власності на неї як на окремий об'єкт нерухомості, якщо інше не встановлено цим Законом. Іпотека поширюється на частину об'єкта нерухомого майна, яка не може бути виділеною в натурі і була приєднана до предмета іпотеки після укладення іпотечного договору без реєстрації права власності на неї як на окремий об'єкт нерухомості.

Хочеться звернути увагу, що Закон України «Про іпотеку» вводить в правове поле законодавства про цінні папери новий вид цінного паперу – заставну.

Відповідно до статті 20 цього закону **заставна** – це борговий цінний папір, який засвідчує безумовне право його власника на отримання від боржника виконання за основним зобов'язанням, за умови, що воно підлягає виконанню в грошовій формі, а в разі невиконання основного зобов'язання – право звернути стягнення на предмет іпотеки.

Заставна оформлюється, якщо її випуск передбачений іпотечним договором.

Заставна може передаватися її власником будь-якій особі шляхом вчинення індосаменту. Наступний власник заставної має ті ж права, що мав іпотекодержатель згідно з договором, яким обумовлене основне зобов'язання, та іпотечним договором, на підставі якого була оформлена заставна.

У разі видачі заставної припиняються грошові зобов'язання боржника за договором, який обумовлює основне зобов'язання, та виникають грошові зобов'язання боржника щодо платежу за заставною. Після оформлення заставної виконання основного зобов'язання та звернення стягнення на предмет іпотеки може бути здійснено лише на підставі вимоги власника заставної. Звернення стягнення на предмет іпотеки власником заставної здійснюється у порядку, встановленому Законом України «Про іпотеку».

4.5. Притримання

Відповідно до ст. 594 Цивільного кодексу України кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторіві по-

в'язаних із нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання.

Притриманням речі можуть забезпечуватись інші вимоги кредитора, якщо інше не встановлено договором або законом.

Кредитор має право притримати річ у себе також у разі, якщо права на неї, які виникли після передачі речі у володіння кредитора, набула третя особа.

Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження притриманої речі несе кредитор, якщо інше не встановлено законом.

Стаття 595 Цивільного кодексу України встановлює обов'язки кредитора, який притримує річ у себе. Зокрема, кредитор, який притримує річ у себе, зобов'язаний негайно повідомити про це боржника. Також кредитор відповідає за втрату, псування або пошкодження речі, яку він притримує в себе, якщо втрата, псування або пошкодження сталися з його вини.

З метою захисту інтересів боржника п. 3 ст. 595 Цивільного кодексу України вказує, що кредитор не має права користуватися річчю, яку він притримує у себе.

Якщо боржник є власником речі, що притримується, то його права захищаються Цивільним кодексом України достатньо чітко. Згідно зі ст. 596 Цивільного кодексу України до кредитора, який притримує у себе річ боржника, не переходить право власності на неї. Боржник, річ якого кредитор притримує, має право розпорядитися нею, повідомивши набувача про притримання речі і права кредитора.

Ст. 597 Цивільного кодексу України передбачає, що вимоги кредитора, який притримує річ у себе, задовольняються з її вартості відповідно до статті 591 цього Кодексу (тобто за правилами реалізації предмета застави).

4.6. Завдаток

Згідно зі ст. 570 Цивільного кодексу України *завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видає кредиторіві боржник у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання*. Слід звернути увагу на те, що в силу ст. 178 Цивільного кодексу Української РСР, що втратив чинність, зобов'язання між громадянами або з їх участю могли забезпечуватись завдатком. Новий Цивільний кодекс України не обмежує суб'єктний склад правовідносин завдатку лише громадянами, тобто фізичними особами.

Якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, її вважають авансом.

Особливістю завдатка є те, що він передається боржником у володіння кредиторіві, на відміну від таких видів забезпечення виконання зобов'язань, як неустойка, порука чи гарантія. У випадку належного виконання зобов'язання завдаток, виданий у грошовій формі, залишається у кредитора як частина виконання. Якщо ж виконання відбувається з порушеннями, то в залежності від того, з чієї вини допущене порушення, завдаток може залишитися у кредитора або ж повертається боржнику у подвійному розмірі. Зокрема, згідно зі ст. 571 Цивільного кодексу України якщо порушення зобов'язання сталося з вини боржника, завдаток залишається у кредитора. Однак якщо має місце вина кредитора, то завдаток повертається боржникові в подвійному розмірі.

Сторона, винна у порушенні зобов'язання, має відшкодувати другій стороні збитки в сумі, на яку вони перевищують розмір (вартість) завдатку, якщо інше не встановлено договором. У разі припинення зобов'язання до початку його виконання або внаслідок неможливості його виконання завдаток підлягає поверненню.

5. Припинення зобов'язання

5.1. Поняття, підстави та класифікація припинення зобов'язань

Під припиненням зобов'язання слід розуміти припинення тих прав та обов'язків його учасників, що становлять зміст зобов'язання. Внаслідок припинення зобов'язання перестає існувати, а кредитор та боржник втрачають всі права та обов'язки, які вони могли чи зобов'язані були б реалізовувати в період чинності зобов'язання. При припиненні зобов'язання припиняються і права третіх осіб, породжені цим зобов'язанням. Припинення зобов'язання є завершальним етапом його існування після етапів виникнення та виконання.

Зобов'язання припиняються з певних підстав. Згідно зі ст. 598 Цивільного кодексу України зобов'язання припиняється частково або у повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом. Такими підставами є діяння учасників зобов'язання або ж події, що мають своїм юридичним наслідком припинення зобов'язання. У Цивільному кодексі України перелік підстав припинення зобов'язань приведений у Главі 50, що іменується «Припинення зобов'язань».

Згідно з п. 3 ст. 202 Господарського кодексу України до відносин щодо припинення господарських зобов'язань застосовуються відповідні положення Цивільного кодексу України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України.

У практиці господарювання суб'єкти вступають у зобов'язання переважно зі своєї волі шляхом укладення відповідних договорів. Однак бувають ситуації виникнення у суб'єктів господарювання зобов'язань і незалежно від їх волевиявлення, наприклад, коли зобов'язання виникають в силу закону чи у позадоговірному порядку. Відповідно, і припинення зобов'язань може відбуватися з підстав, що залежать від волі учасників зобов'язання (наприклад, припинення зобов'язання за домовленістю сторін), або ж з незалежних від учасників зобов'язання підстав (наприклад, припинення зобов'язання у зв'язку із неможливістю його виконання).

Припинення зобов'язання класифікуються також у зв'язку із тим, чи досягли сторони зобов'язання у процесі його реалізації бажаного для них результату. Припинення зобов'язання належним чином означає повну реалізацію прав кредитора та виконання обов'язків боржника у зобов'язанні, що припинилося. У випадку повного чи часткового невиконання зобов'язання може бути припинене, наприклад, прощенням боргу або ж новацією.

Виходячи з того, чи існує спір про припинення зобов'язання, вони припиняються за домовленістю сторін або ж розриваються у судовому порядку (ст.ст. 206, 188 Господарського кодексу України).

5.2. Способи припинення зобов'язань

Виходячи із встановлених законодавством підстав припинення зобов'язань, можна виділити такі способи припинення зобов'язань, як:

5.2.1. Припинення зобов'язання виконанням

Ст. 598 Цивільного кодексу України містить загальне правило про те, що зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином. Господарський кодекс України у ст. 203 уточнює, що господарське зобов'язання, всі умови якого виконано належним чином, припиняється, якщо виконання прийнято управненою стороною. У разі якщо зобов'язана сторона належним чином виконала одне з двох або кількох зобов'язань, щодо яких вона мала право вибору (альтернативне зобов'язання), господарське зобов'язання також вважається таким, що припинене виконанням.

Юридичний факт належного виконання зобов'язання та прийняття його кредитором повинен бути документально засвідчений. Згідно зі ст. 545 Цивільного кодексу України прийнявши виконання зобов'язання, кредитор повинен на вимогу боржника видати йому розписку про одержання виконання частково або в повному обсязі.

Якщо боржник видав кредиторowi борговий документ, кредитор, приймаючи виконання зобов'язання, повинен повернути його боржникові. У разі неможливості повернення боргового документа кредитор повинен вказати про це у розписці, яку він видає. Наявність боргового документа у боржника підтверджує виконання ним свого обов'язку.

У практиці господарювання належне виконання підтверджується актами, накладними та іншими первинними документами, що повинні бути складені згідно з вимогами, встановленими п. 2 ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» 16 липня 1999 р. № 996-XIV. Зокрема, первинні документи можуть бути складені на паперових або машинних носіях і повинні мати такі обов'язкові реквізити, як назва документа (форми), дату і місце складання, назву підприємства, від імені якого складено документ, зміст та обсяг господарської операції, одиницю виміру господарської операції, посади осіб, відповідальних за здійснення господарської операції і правильність її оформлення, особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції.

5.2.2. Припинення зобов'язання передаванням відступного

Відповідно до ст. 600 Цивільного кодексу України зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо).

Слід відмежовувати відступне від санкцій, що застосовуються за невиконання зобов'язання. Нагадаємо, що згідно з ст. 552 Цивільного кодексу України сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі. Предметом неустойки, згідно з п. 1 ст. 551 Цивільного кодексу України, може бути грошова сума, рухоме та нерухоме майно. Таким чином, предмети відступного та неустойки є практично ідентичними, однак відступне припиняє зобов'язання, а неустойка скерована на забезпечення виконання зобов'язання та на збереження його незмінності.

Відступне є адекватним способом припинення зобов'язання, виконання якого ще не розпочалося. Його змістом є платна відмова кредитора від зобов'язання за рахунок боржника.

Опорядковується припинення зобов'язання шляхом відступного через вчинення двостороннього правочину – договору, в якому сторонами встановлюються розмір, строки й порядок передавання відступного.

5.2.3. Зарахування зустрічних однорідних вимог

Зарахування зустрічних вимог застосовується у ситуаціях, коли між особами існують два самостійні зобов'язання, в яких кожна із сторін є кредитором в одному зобов'язанні і боржником у іншому. У практиці господарювання зустрічні зобов'язання сторін виникають найчастіше із господарських договорів, причому їх кількість, виходячи із кількості укладених між сторонами договорів, може бути достатньо значною, не обмежуючись лише двома зустрічними зобов'язаннями.

Відповідно до ст. 601 Цивільного кодексу України зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги. Як видно із диспозиції процитованої статті, однією із необхідних умов зарахування зустрічних вимог є їх однорідність (зараховуватися можуть грошові вимоги, вимоги про зустрічні поставки якісно ідентичних товарів тощо), а іншою – строк виконання. Цей строк повинен або наступити, або не бути встановленим, або бути визначеним моментом пред'явлення вимоги.

Недотримання хоча б однієї із двох вказаних вимог унеможливорює проведення зарахування. Також застосування зарахування зустрічних вимог обмежується їх змістом. Зокрема, згідно із ст. 602 Цивільного кодексу України не допускається зарахування зустрічних вимог:

- 1) про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- 2) про стягнення аліментів;
- 3) щодо довічного утримання (догляду);
- 4) у разі спливу позовної давності.

Наведений перелік не є вичерпним, оскільки у п. 5 ст. 602 Цивільного кодексу України зазначається, що зарахування зустрічних вимог не допускається також і в інших випадках, встановлених договором або законом. Наприклад, Господарським кодексом України у п. 4 ст. 203 встановлюється, що не допускається зарахування вимог, щодо яких за заявою другої сторони належить застосувати строк позовної давності і строк цей минув.

Натомість законодавець надає боржнику можливість використати механізм зарахування у ситуації заміни кредитора у зобов'язанні. Згідно з п. 1 ст. 603 Цивільного кодексу України, у разі заміни кредитора боржник має право пред'явити проти вимоги нового кредитора свою зустрічну вимогу до первісного кредитора. Зарахування зустрічної вимоги у разі заміни кредитора можливе за умови, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент одержання боржником письмового повідомлення про заміну кредитора, і строк вимоги настав до його одержання або цей строк не встановлений чи визначений моментом пред'явлення вимоги. Якщо боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора, зарахування проводиться, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент пред'явлення боржникові вимоги новим кредитором або, якщо

боржник виконав свій обов'язок до пред'явлення йому вимоги новим кредитором, - на момент його виконання.

Згідно з п. 2 ст. 601 Цивільного кодексу України, зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї із сторін, тобто воно є одностороннім правочином. Однак закон не позбавляє сторін зустрічних зобов'язань права здійснити взаємну звірку зустрічних вимог та погасити їх шляхом укладення відповідного договору.

Слід зауважити, що найчастіше зарахування зустрічних вимог має місце у грошових зобов'язаннях суб'єктів господарювання. Його здійснення дозволяє гасити дебіторську та кредиторську заборгованість, не допускаючи наростання відповідних штрафних санкцій в умовах відсутності у суб'єктів господарювання обігових коштів. При проведенні зарахування зустрічних вимог у сфері зовнішньоекономічної діяльності слід враховувати положення валютного регулювання (зокрема, вимоги про повернення валютної виручки).

5.2.4. Припинення зобов'язання за домовленістю сторін

Згідно з п. 1 ст. 604 Цивільного кодексу України зобов'язання приймається за домовленістю сторін. Оскільки домовленість сторін є двостороннім чи багатостороннім правочином, скерованим на припинення зобов'язання, вона повинна бути оформлена відповідним договором, укладеним у належній формі. Як уявляється, взаємна домовленість сторін про припинення зобов'язання має широку сферу застосування та може бути реалізована у тих випадках, коли кредитор та боржник бажають припинити правовий зв'язок, що існує між ними, визначити механізм припинення зобов'язання на етапі його виконання чи ще до початку виконання, змінивши інший, попередньо визначений зміст зобов'язання. Так, сторони договору оренди можуть додатковим договором до договору оренди достроково припинити укладений ними договір оренди, передбачивши умови завершальних розрахунків та порядок повернення орендованого майна орендодавцю.

Особливим видом припинення зобов'язання за домовленістю сторін є новація. Згідно з п. 2 ст. 604 Цивільного кодексу України, зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами. Таким чином, новація є оновленням зобов'язанням і характерна тим, що зобов'язальні відносини між сторонами тривають, однак набувають нового змісту. Якщо згідно з п. 1 ст. 604 Цивільного кодексу України, дії сторін ґрунтуються на їх волевиявленні про ліквідацію між ними зобов'язальних правовідносин, то при новації сторони зобов'язання домовляються про продовження своєї взаємодії шляхом припинення первинних прав та обов'язків та заміни їх новими, в правову форму яких переводяться майнові елементи попереднього зобов'язання. Наприклад, згідно з п. 1 ст. 1053 Цивільного кодексу України за домовленістю сторін борг, що виник із договорів купівлі-продажу, найму майна або з іншої підстави, може бути замінений позиковим зобов'язанням.

Згідно з п. 3 ст. 604 Цивільного кодексу України, новація не допускається щодо зобов'язань, які відрізняються особистим характером, тобто зобов'язань про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, про сплату аліментів. Новація не допускається також і в інших випадках, встановлених законом. У п.1 ст. 204 Господарського кодексу України вказано, що господарське зобов'язання може бути припинено за згодою сторін, зокрема угодою про заміну одного зобов'язання іншим між тими самими сторонами, якщо така заміна не суперечить обов'язковому акту, на підставі якого виникло попереднє зобов'язання.

У випадку, якщо із зобов'язаннями, які підлягають новації, пов'язані додаткові зобов'язання (наприклад, забезпечувального характеру, як-от порука чи застава), то, згідно із п. 4 ст. 604 Цивільного кодексу України новація припиняє додаткові зобов'язання, пов'язані з первісним зобов'язанням, якщо інше не встановлено договором. Такий наслідок є характерним для додаткових зобов'язань, виходячи із їх юридичної природи як зобов'язань, що є залежними від первісних зобов'язань. Крім цього, зобов'язання, яке пройшло новацію, може настільки кардинально змінити свій зміст, що це призведе до втрати додатковим зобов'язанням його адекватності стосовно нового, зміненого зобов'язання.

5.2.5. Припинення зобов'язання прощення боргу

Відповідно до ст. 605 Цивільного кодексу України зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора.

Прощення боргу є одностороннім правочином, здійсненням якого кредитор повністю або частково припиняє обов'язок боржника. Внаслідок прощення боргу зобов'язання в частині або ж повністю втрачає свою цілісність як єдинство права та обов'язку і на підставі цього зникає. Наступне виконання боржником скасованого кредитором обов'язку набуває форми нового одностороннього правочину зі сторони боржника.

5.2.6. *Поєднання боржника і кредитора в одній особі*

Згідно зі ст. 606 Цивільного кодексу України зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі. Відповідно, і п. 2 ст. 204 Господарського кодексу України вказує, що господарське зобов'язання припиняється у разі поєднання управненої та зобов'язаної сторін в одній особі. Зобов'язання виникає знову, якщо це поєднання припиняється.

У випадку поєднання боржника і кредитора в одній особі зникає суб'єктний склад зобов'язання, яке може існувати лише як взаємодія сторін цього правового зв'язку. Відповідно, внаслідок поєднання прав та обов'язків в одній особі кредитор позбавляється можливості представити вимогу боржнику, а у боржника зникає можливість виконати свій обов'язок на користь уповноваженого на це кредитора.

У сфері господарювання припинення зобов'язань у разі поєднання боржника і кредитора відбувається внаслідок повного правонаступництва у процедурах реорганізації суб'єктів господарювання – юридичних осіб у вигляді злиття чи приєднання (п.п. 2 та 3 ст. 59 Господарського кодексу України).

У цивільно-правових відносинах поєднання боржника і кредитора в одній особі виникає у порядку успадкування.

5.2.7. *Припинення зобов'язання неможливістю його виконання*

Ст. 607 Цивільного кодексу України передбачає припинення цивільно-правових зобов'язань неможливістю їх виконання, а згідно з п. 1 ст. 205 Господарського кодексу України господарське зобов'язання припиняється неможливістю його виконання, якщо вона викликана обставинами, за які жодна із сторін не відповідає, якщо інше не передбачене законом. Характерною ознакою припинення зобов'язання з цієї підстави слід вважати об'єктивність обставин, що створюють неможливість виконання зобов'язання, та їх незалежність від волі сторін зобов'язання, не зважаючи на природний чи соціальний характер походження цих обставин. Найбільш очевидним прикладом припинення зобов'язання із такої підстави є загибель речі, що слугує предметом виконання, внаслідок пожежу, повені, землетрусу чи дії інших непередбачуваних та невідворотних сил.

Оскільки неможливість виконання виникає поза волею і впливом боржника чи кредитора, немає підстав говорити про вину боржника чи кредитора у тому, що зобов'язання не було виконане і припинилося, відповідно, відсутніми також є і підстави застосовувати до будь-якої із сторін зобов'язання санкції за те, що не було досягнуте виконання припиненого зобов'язання (як-от неустойка чи відшкодування неодержаних доходів), якщо закон не встановлює іншого. Наприклад, згідно з п. 1 ст. 625 Цивільного кодексу України боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання.

Слід зауважити, що неможливістю виконання можуть припинятися як основні, так і похідні зобов'язання. Так, ст. 28 Закону України «Про заставу» зазначає, що застава припиняється в разі загибелі заставленого майна.

Стаття 205 Господарського кодексу України у п. 2 деталізує порядок дій сторін господарських зобов'язань у разі неможливості їх виконання. Передбачається, що у разі неможливості виконання зобов'язання повністю або частково зобов'язана сторона з метою запобігання невігідним для сторін майновим та іншим наслідкам повинна негайно повідомити про це управнену сторону, яка має вжити необхідних заходів щодо зменшення зазначених наслідків.

При цьому застережено, що таке повідомлення не звільняє зобов'язану сторону від відповідальності за невиконання зобов'язання відповідно до вимог закону. Очевидно, дане положення слід розуміти так, що, по-перше, закон в окремих випадках може визначати необхідність покладання на сторону зобов'язання відповідальність навіть у ситуації неможливості його виконання (як це має місце стосовно грошових зобов'язань). По-друге, у зв'язку із припиненням зобов'язання можуть виникати компенсаційні зобов'язання, змістом

яких буде відшкодування збитків, понесених у зв'язку із припиненням господарського зобов'язання неможливістю його виконання, навіть якщо вона викликана обставинами, за які жодна із сторін не відповідає. Наприклад, заборона імпорту чи експорту припинить відповідні зобов'язання стосовно поставки забороненого до зовнішньоекономічного обігу товару, однак буде потребувати свого вирішення питання повернення передоплати, здійсненої в оплату непоставленого кредитором товару. Крім цього, компенсаційну функцію можуть виконати виплати згідно із договором про страхування ризику невиконання зобов'язання.

5.2.8. Припинення зобов'язання смертю фізичної особи або ліквідацією юридичної особи

Стаття 608 Цивільного кодексу України регулює питання припинення зобов'язання у випадку смерті фізичної особи, яка є боржником або кредитором у зобов'язанні. Зокрема, зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою. Зобов'язання припиняється смертю кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора.

Таким чином, за загальним правилом припинення зобов'язань із вищезначеної підстави можливе лише за умови, що ці зобов'язання носять особистий характер (тобто вони могли бути реалізовані лише за участю саме тієї фізичної особи, що померла). Такий наслідок є характерним для довірчих зобов'язальних правовідносин (наприклад, у договорах доручення, комісії, довірчого управління).

В інших зобов'язаннях смерть фізичної особи – сторони є підставою припинення зобов'язання лише за умови, що такий наслідок прямо передбачено законом. Якщо зобов'язання не пов'язане із особою сторони, то зобов'язання померлої особи можуть перейти до її спадкоємців у порядку, встановленому Книгою шостою «Спадкове право» Цивільного кодексу України, і внаслідок успадкування вони не припиняються.

Зобов'язання також припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора) в порядку, встановленому ст. 609 Цивільного кодексу України. Зокрема, зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи, крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Стосовно суб'єктів господарювання, то, відповідно до п. 3 ст. 205 Господарського кодексу України господарське зобов'язання припиняється неможливістю виконання у разі ліквідації суб'єкта господарювання, якщо не допускається правонаступництво за цим зобов'язанням. Окремими випадком ліквідації суб'єкта господарювання визнається ліквідація суб'єкта господарювання – банкрута, яка є підставою припинення зобов'язань за його участі. Банкрутство суб'єктів господарювання здійснюється згідно з правилами, що встановлені Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 30 червня 1999 року № 784-XIV.